

MIRJANA GROSS

Maliciozne marginalije o »delikatnim« pitanjima

U prvom broju obnovljenog organa Društva istoričara SR Srbije *Istorijskog glasnika* (I, 1969, izašao u travnju 1971) Andrija Radenić piše: »Marginalije na Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914.« (u izdanju školske knjige, Zagreb 1968, 352). On, doduše, hvali »vrline« te knjige i kaže da njene »mane« ne umanjuju »vrednost izlaganja na onim mnogobrojnim mestima gde ova istorija hrvatskog naroda, u poređenju sa ranijim istorijama označava veliki napredak savremene istoriografije«, no njegova montaža »mana« nastoji sugerirati neobaviještenom čitaocu da glavni autori J. Šidak i M. Gross svjesno, tendenciozno i sustavno iskrivljuju povijest hrvatskog i srpskog naroda. Značajno je što R. konstatira da je »Povijest« zanimljiva po svom aktualnom sadržaju geneze »ne tako davnih, čak i recidivnih, događaja i problema, koji se u nekim sredinama još preživljavaju«. Ako je to osnovno što on u knjizi vidi, onda ne začuđuje da se odraz tih »sredina« drastično pojavljuje u njegovim »argumentima materijalističkih koncepcija« koji se velikim dijelom temelje na predodžbama o tome kako bi trebalo postupati s određenim povijesnim pojavama a ne na poznavanju literature ili na vlastitim istraživanjima. Predrasude u »nekim sredinama« su razumljive jer potječu iz teške prošlosti ali ipak ne bi smjele biti sastavni dio repertoara jednog historičara. Dakako, budući da interpretacije u »Povijesti« ne odgovaraju njegovim zahtjevima, valja ih žigosati.

»Karakteristični nedostaci« knjige proizlaze, prema kritičaru, iz »preširokog« ili »preuskog zahvata« (?! M. G.), a »mahom usled opredelenja za istoriju naroda po etničkim principima, a ne po okvirima državnih teritorija«. »Jednostrane« ocjene su uglavnom i posljedica »balasta iz ranijih istoriografskih opusa«. Drugim riječima, Radenić nam zabranjuje da pišemo povijest hrvatskog naroda jer ćemo u tom slučaju uvijek biti, blago rečeno, jednostrani i nasljednici neodgovornih »literata«. Na žalost Radenić ostaje pri pukim konstatacijama na početku i kraju svog teksta a ne kaže nam kakva bi »povijest« bila dobra. On osuđuje »ovako koncipiranu istoriju« koja »spada ne samo u pionirske nego i u veoma delikatne poduhvate s obzirom na brojne sporne nacionalne probleme i ne sasvim raščišćene državničke (?! M. G.) odnose«. R. na žalost ne kaže kako bi trebalo da izgleda povijest u »teritorijalno državnim okvirima«. Bi li bila historija današnje SR Hrvatske, Banske Hrvatske koja je u vrijeme dualizma obuhvaćala Srijem ali ne i Međimurje i Rijeku, Dalmacije u koju je ulazila Boka Kotorska? A što bismo uradili s Istrom? Upravo je smiješna kritičareva polazna točka da bi se u »teritorijalnoj« povijesti izbjegli »delikatni« problemi! Nazvali mi to povijest hrvatskog naroda ili Hrvatske, u svakom slučaju hrvatski i srpski

narod živi zajedno i povjesničar mora istraživati njihove međusobne odnose, zajedničke i različite probleme hrvatske i srpske politike i društva. Autori ocrnjivane knjige i sami su istakli da osjećaju kao veliki nedostatak što je povijest srpskog naroda u Hrvatskoj tako slabo istražena. To onemogućava i cjelovitiju sliku razvoja hrvatskog naroda. R.-evu tendenciju preučivanja »delikatnih« pitanja teške prošlosti držim opasnom jer izaziva nepoželjne posljedice. Uostalom, koja su to »delikatna« pitanja? U nas su to donedavno bili problemi pravaštva a sada »neke sredine« u Hrvatskoj misle da je to jugoslavenska ideja u Hrvata! Ovisi, dakle, samo o političkim prilikama sadašnjosti koja će od »delikatnih« povijesnih pojava biti na udaru. Pa kad je tako, onda je istočni grijeh historičara što uopće istražuje prošlost i interpretira povijesnu baštinu! Zato se donedavno i vjerovalo da nam historija nije potrebna i da je njeno istraživanje čak i štetno. Posljedice preučivanja su poznate.

Sažaljenje izaziva R.-ev jalovi pokušaj da nacionalno pitanje nadomjesti klasnim. Čitajući tekstove »iz čiste političke istorije Hrvatske« on »s izvesnim čuđenjem mora konstatovati da se izlažu mahom događaji i misli u vezi s nacionalnim pitanjem«. On drži da predstavnici političkih stranaka zastupaju prije svega klasne interese i da kod autorâ dolazi do »devijacija« »na izvesnim osjetljivim mestima gde se ne može bez klasnog kompasa«. On prebacuje J. Šidaku da izaziva podozrenje ublaživanjima, posebno pri interpretaciji zaoštravanja hrvatsko-srpskih odnosa koje ne objašnjava »klasnim, buržoasko-kapitalističkim uzročnicima« i ne prebacuje ih »na teret protagonista ekspanzivnih klasa obeju naroda«. R. želi prebaciti krivnju u vezi sa sporovima oko nacionalnog imena na interese »viših klasnih slojeva naroda većine« koji žele asimilirati »srodni manjinski narod«. Prepuštajući profesoru Šidaku da odgovori na podrobnosti uz koje su te izjave vezane, želim samo nešto primijetiti jer se zamjerke odnose i na moj dio teksta. Doista, kakvo olakšanje! Kako su divni »marksistički (pod R.) zapravo naučni, principi« R.-evi koji nam omogućuju da zataškamo »delikatne« probleme. Nije mi, doduše, jasno koje bi to bile »ekspanzivne klase« i koje slojeve kritičar razumijeva pod »višim klasnim slojevima«. Želim samo upozoriti na to da su upravo predstavnici viših slojeva hrvatskog društva (Strossmayerova stranka, Hrvatsko-srpska koalicija) nosioci jugoslavenske ideje a ne oni koji izazivaju spor! Ni srpsko društvo ne podnosi interpretacije na temelju preživjelih dogmatskih shema koje ne nalaze mjesta u našim sitnoburžoaskim, seljačkim društvima a pogotovu ne mogu pokriti nacionalno pitanje velom klasnih odnosa. Zato mi nije nimalo draga kritičareva pohvala da uglavnom ocjenjujem stavove pojedinih stranaka »klasnim mjerilima« jer bi netko mogao pomisliti da moji skromni pokušaji utvrđivanja društvene strukture političkih stranaka imaju veze s radeničevskim tipom »materijalističke dijalektike«.

Ne pobijam primjedbe koje se svode na to da se moj pokušaj sinteze kreće u političkom okviru a ne obuhvaća šire društvene probleme. Stanje historiografije i mojih vlastitih rezultata god. 1965/6, kad sam pisala tekst, nije mi dopuštalo više od prvih koraka u ocjeni društvene strukture. Svarko tko sa mnom radi zna koliko se trudim da bi se istraživanja proširila na sva područja društvenog života. Bojim se samo da će idući pokušaj sinteze, proširene na nova društvena područja, ponovo naići na R.-evu srdžbu. »Delikatna« pitanja, naime, neće nestati. Postat će nam samo razumljivija i samim tim dat će nam nade da ih možemo prevladati i u sadašnjosti.

Prema R.-u, moj se tekst dijeli na »marksistički« dio gdje primjenjujem metode »marksističkih procena«, koje on prihvaća, i na »nemarksistički« dio s interpretacijama koje žigoše. Naime »uprkos svim preliminarnim i zaključnim *klasno-borbenim* (pod. R.) izlaganjima, izvesni se nacionalni problemi na jednoj strani suviše pojednostavljuju, a na drugoj forsirano diferenciraju, čime se, nolens volens, postiže da jedna strana izgleda u konfliktnim situacijama manje kriva (tj. hrvatska, M. G.), a druga više (tj. srpska, M. G.)«. Da bi potkrijepio svoje insinuuacije R. se služi naslovima nekih poglavlja kojima tobože dajem »za pravo onima koji političku pripadnost teže da poistovete s nacionalnom, bar za ono vreme«. Ne znam zašto bi naslovi »Srpska politika u Hrvatskoj« i »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini« bez znakova navoda vodili u stranputicu. Ti su mi se naslovi činili najpogodniji za opis hrvatskih struja u Bosni i Hercegovini, jer još nije bilo pravih stranaka, i za prikaz djelatnosti srpskih političkih predstavnika nakon priključenja Vojne krajine god. 1881. R.-a najviše ljuti naslov »Hrvatska opozicija« koji tobože »zasenjuje«, tj. on smatra da hrvatskim strankama pripisujem monopol na opoziciju. Mislim da ne moram objašnjavati da sam naslov »Hrvatska opozicija« upotrijebila zato da ne nabram nazive hrvatskih opozicijskih stranaka u naslovu i ni zbog čega drugog! Zašto R. nije »opazio« da odmah iza poglavlja »Hrvatska opozicija protiv Khuenova režima« slijedi naslov »Slom hrvatske i srpske opozicije«?

Da bi uvjerio čitaoc »marginalija« u moju »malicioznost« prema srpskom narodu, R. se trudi da što više zamagli ono što sam o srpskoj politici doista rekla. Čitalac uopće ne saznaje kakva je moja interpretacija nego se upućuje na neke istrgnute pasuse iz konteksta pri čemu bi, dakako, morao povjerovati da se zbog svoje zlonamjernosti zaplećem u proturječja.

»Sporno« poglavlje — »Srpska politika« — govori o osnivanju Srpske samostalne stranke poslije priključenja Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj i ističe njen program sa zahtjevom proširenja autonomije Hrvatske i srpske crkvenoškolske autonomije. Prikazana je dilema srpskih političara pred mogućnosti da se konstituiraju kao opozicija ili kao režimska grupacija i navedeni su razlozi za njihovu odluku da se najzad, u jesen god. 1884, formalno priključe Khuenovoj Narodnoj stranci. Među osnovnim razlozima se ističe činjenica da se službena Srbija nalazi u interesnoj sferi Austro-Ugarske pa se i srpski političari mogu nadati eventualnom prijaznijem odnosu vladajućih faktora prema njima. Zatim se spominju suprotni stavovi hrvatskog i srpskog građanstva u vezi s okupacijom Bosne i Hercegovine, Mažuranićeva školska reforma i protusrpska propaganda pravaša. Umjesto da se R. posluži protuargumentima, on postupava ovako: Kaže da govornik o programu Srpske samostalne stranke koji je bio blizak hrvatskoj Neodvisnoj narodnoj stranci i da ga odmah zatim proglašavam »ništavnim« u poređenju s interesima srpske buržoazije. Pri tom iz teksta trga citat iz kojeg proizlazi da je uskoklasni interes buržoazije pogodio režimskom usmjerenju. Citat je tako namješten da čitalac mora dobiti dojam da je to moje jedino tumačenje razloga za odluku srpskih zastupnika. Na vrhu vlastite konstrukcije R. s ogorčenjem uzvikuje: »Tako to izgleda kada se *konkretno* pomeša s *opštim!*« (pod. R.). Optužuje me da »vitlam« krupnim riječima i da utapam mnoštvo različitih pogleda u neizdiferenciranu masu s jedinstvenim pogledom! Sada tek ništa ne razumijem! Zar kritičar koji u »marginalijama« u više navrata poučava autore »Povijesti«, doduše s visine onih »marksističkih« pozicija koje su postale anakronizam prije dvadesetak godina, najednom ne

priznaje da postoji klasni interes buržoazije? Doista nije lijepo od R.-a da me na jednom mjestu hvali zbog mojih »klasnoborbenih« objašnjenja, a na drugom mi to zamjera, da na jednom mjestu optužuje autore da nemaju »klasnog kompasa«, a kad se s njime pojavim onda pobjesni!

R. me optužuje da ne slijedim sudbinu Srpske samostalne stranke a ja to upravo činim. Objašnjavam, naime, zašto se ona nije konstituirala nego su njeni zastupnici prišli Khuenovoj Narodnoj stranci i upozoravam da se nakon toga pojavila srpska opozicija oko lista *Srbobran*. Ona je pod dojmom upletanja ugarske vlade u crkvenoškolsku autonomiju pokazala sklonost za suradnju s hrvatskom opozicijom. Tako je god. 1887. došlo do izbornog sporazuma koji se nakon Khuenove pobjede nije mogao održati. U okviru svog sustava prešućivanja jednih podataka a izvrtnja drugih, pisac »marginalija« je, razumije se, prešutio sadržaj mog izlaganja o srpskoj opoziciji. Spomenuo je da o tome govorim ali samo zato da bi pokazao moju nekonzekventnost. Da to nije uradio ne bi mogao uvjeriti čitaoca da izjednačujem režimstvo sa Srbima a opoziciju s Hrvatima. Zato i pita kako to da ugarska vlada sprečava sankciju »prosrpskih« zakona koji su izglasani »pod pritiskom antihrvatskog *prosrpskog ugarskoga bana?*« (pod. R.). Zatim zamućuje suvislo kronološko izlaganje sudbine crkvenoškolskih zakona. Prije svega valja reći da su banovi epiteti R.-ova izmišljotina, ja takve izraze ne upotrebljavam. Iz mog se izlaganja jasno razabire da je zakonska osnova stavljena na dnevni red Hrvatskog sabora god. 1884. na inicijativu srpskih zastupnika a ne pod Khuenovim pritiskom, kako to R. izvrcē. Khuen je to dopustio da ih ne bi odbio od sebe, iako je bilo jasno da ugarska vlada neće pristati na potvrdu zakona čija se provedba nalazila u rukama hrvatskog bana i sprečavala njenu neposrednu kontrolu nad srpskom crkvenoškolskom autonomijom. Isto je tako potpuno jasno da je zakonska osnova, izglasana god. 1887, naposljetku dobila sankciju jer je saborska većina, tj. Khuenova Narodna stranka, pristala da prekrši Nagodbu stavljanjem provedbe zakona isključivo u ruke ugarske vlade. Srpska crkvenoškolska autonomija zbog toga je kasnije teško stradala.

R. želi izazvati dojam da sam pretvorila Khuenovu stranku u potpuno srpsku, grožnjom da bi čitaoci mogli zatražiti podatke o nacionalnoj pripadnosti svih poslanika i državnih funkcionara. U tom bi se slučaju, dakako, pokazalo da je mnogo Hrvata stajalo uz režim ali se ne bi mogla odstraniti historijska činjenica, koju bi R. želio prikriti svojim manipulacijama mojim tobože zlonamjernim tekstom, da je, naime, većina srpske buržoazije stajala osamdesetih godina uz režim u Banskoj Hrvatskoj. Moja je krivnja u tome što to nisam prešutjela, a trudila sam se da objasnim objektivne vanjske i unutarnje uvjete koji su do toga doveli. Umjesto da pobija moja objašnjenja, R. navaljuje na same povijesne činjenice.

U istom se stilu osvrće na neke probleme u vezi sa »Srpsko-hrvatskim odnosima« u devedesetim godinama. Nije više tako oštar jer je riječ o procesu postepenog zbližavanja hrvatske i srpske politike. Zamjerava mi što kažem da je srpska buržoazija imala nešto povoljnije uvjete za svoj ekonomski razvoj od hrvatske, jer se Khuenov režim nije protiv nje služio vanekonomskim političkim pritiskom. Tvrdi da se tom tumačenju suprotstavlja prikaz postupaka ugarske vlade koja je nastojala uništiti srpsku crkvenoškolsku autonomiju. Nikakvih tu proturječja nema! U prvom je pasusu riječ o tome da Khuenova vlada u pravilu nije vršila pritisak na srpske poduzetnike — pojedince. R. je, po svom običaju, »zabora-

vio« reći da sam istakla kako se ni srpsko građanstvo nije moglo razvijati u uskim okvirima što ih je dopuštala ugarska vlada. Posebno sam upozorila da je ona sprečavala srpsku buržoaziju da se u interesu svoga ekonomskog uspona služi imovinom pravoslavne crkve na osnovi crkvenoškolske autonomije.

I tu R. zahtijeva od mene prešućivanja. Ljuti se što sam se usudila spomenuti da su protusrpske demonstracije u Zagrebu god. 1902. izbile nakon poznatoga protuhrvatskog članka u *Srbobranu*. Trebalo je samo reći da su one posljedica »opšte atmosfere netrpeljivosti«. Pri tom kritičara ne zanima bi li to bilo historijski točno. Atmosfera netrpeljivosti je, doduše, još postojala, ali je postepeno slabila. Te su demonstracije bile recidiva! Ako je posrijedi samo atmosfera netrpeljivosti, kako protumačiti njenu naglu promjenu nekoliko mjeseci kasnije kad je srpsko stanovništvo simpatiziralo s hrvatskom narodnim pokretom protiv mađarske nadmoći?

Duboko sam dirnuta što moj kritičar priznaje da kod mene ima i »uzoraka objektivnih izlaganja« i odlomaka »svestrano razmotrenih zaključaka«. Tim postaje još jasnije o čemu je zapravo riječ. Kad, naime, pišem o razdoblju sukoba hrvatskog i srpskog građanstva, postupam »nemarksistički« i »maliciozno« a kad obrađujem proces razvitka suradnje i samu suradnju srpskog i hrvatskog građanstva, mogu mi se priznati i neki »klasnoborbeni« rezultati! Usprkos R.-evoj velikoj galami, u prvom je slučaju očigledno da nisam toliko kriva zbog svojih interpretacija nego zbog toga što cijeli taj teški problem prošlosti nisam što profinjenije prešutjela.

U prvom »spornom pitanju«, koje se odnosi na probleme srpske politike u Hrvatskoj, R. mi još može blagohotno oprostiti moje »mestimične greške«. No kad se radi o drugom »spornom pitanju«, u njegovu sustavu predodžbi i ocrnjivanjima, razumije se, o pravaštvu, onda on više ne zna za šalu. Njegov bijes dosiže usijani vrhunac. Sada je, naime, riječ »o trajnom i upornom propagiranju jednog 'naučnog' pogleda od strane izvesnih istorika, uzgred rečeno još više literata, kojima se pridružila pre nekoliko godina po nekim verzijama, kojima čak prednjači, autor ovog dela M. Gros«. R. se čuva da kaže o kojem se to »literatu« radi i gdje su te moje »verzije« objavljene. Kada bi, naime, rekao da je riječ o pokojnom Vasi Bogdanovu, izazvao bi čuđenje barem kod dijela čitalaca *Istorijskog glasnika*. Gotovo svi jugoslavenski historičari znaju da su se upravo autori napadnute »Povijesti« uvijek suprotstavljali koncepcijama V. Bogdanova. Zato bi se neki čitaoci ipak mogli zapitati kako to da sada najednom prihvaćam stavove koje sam prije odlučno osuđivala. Kada bi R. rekao gdje su spomenute »verzije« objavljene, ispostavilo bi se da se to odnosi na raspravu »Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887. (Historijski zbornik, XV, 1962) u kojoj izričito odbijam Bogdanovljeve interpretacije Starčevićevih ideja (koje proizlaze iz Skerlićevih shvaćanja) a priznajem ispravnom samo njegovu konstataciju da između frankovačkih i starčevićanskih ideja postoje suprotnosti.

Zatim R. daje svoju »verziju« Bogdanovljevih stavova (ne navodeći, naravno, njegovo ime) i sugerira čitaocu da su ona ujedno i moja. Zanimljivo je kako on iskaljuje svoju srdžbu na pokojniku dok je za života Akademika lijepo šutio. Uostalom, poznajem i druge koje njegovi stavovi nisu ništa smetali dok je bio živ a sada ih osuđuju.

Da bi me difamirao pred srpskom publikom, R. se služi izmišljotinama. »Prema izlaganjima M. Gros«, negoduje on, »od kapitalnog je značaja 'otkriće' da je

Ante Starčević u nemilim međunacionalnim odnosima u mnogim situacijama priznavao sporna osobena prava Srba na ime koje imaju, zemlju u kojoj žive i institucije koje iz tih priznanja ističu«. Nikada i nigdje tako nešto nisam napisala! U samoj »Povijesti« nisam uopće pisala o stavu Ante Starčevića prema Srbima jer je to uradio J. Šidak, razumije se, sasvim drugačije nego V. Bogdanov. Govorila sam o novim elementima pravaške ideje osamdesetih godina, uz ostalo i o »nedosljednom prosrpskom stajalištu« pravaša, tj. o tendenciji prema priznanju srpske nacije. Do toga je došlo zbog okreta pravaša prema Rusiji i zbog zajedničkog interesa sa srpskom opozicijom u Vojvodini i Srbiji protiv Habsburške Monarhije. Spomenula sam i članke u radikalskom i pravaškom tisku koji su propagirali hrvatsko-srpsku slogu. Ako R.-u nije bio dovoljno jasan sažeti prikaz u knjizi, na koju udara, mogao je i morao je uzeti u ruke moju spomenutu raspravu u kojoj su »sporna pitanja« podrobno objašnjena. Tada bi vidio da sam tamo napisala kako je Starčević u svojim poznatim »znanstvenim raspravama« tako napadao srpsko ime i narodnost da se to više nije dalo popraviti u procesu prema priznavanju srpskog imena koji se zapaža u pravaštvu osamdesetih godina, ali da u vrijeme te nove tendencije nije sprečavao stranku u njenoj želji da postigne slogu sa Srbima. Već se iz toga što sam rekla vidi kako je R. blizak istini kad u nemoćnom bijesu uzvikuje da tobože tvrdim kako nova »prosrpska« orijentacija dobiva takvu težnju da potire »ranije rečeno u negativu«. Jasno mi je da R. pristupa povijesnim pojavama statički, barem kada se radi o »Povijesti«. On toliko pilji u pojedine rečenice da bi im našao zamjerku da uopće ne vidi povijesne tokove i prikaz razvoja pravaštva u cjelini! Budući da promatram historijske pojave u njihovu razvoju, u toku kojeg one nužno mijenjaju svoja obilježja, ne pada mi ni na pamet »materijalistička« misao à la Radenić da bih mogla proglasiti prethodnu etapu »ukinutom«. Zbog toga je naprosto smiješna R.-eva tvrdnja kako bih željela da spomenuta nova obilježja postanu primarna i da se odsada »vođ pravaša i njegovi sledbenici« po njima »uzdižu u istoriji!«. Ono što uistinu želim jest da mogu iznijeti sve svoje rezultate istraživanja pravaštva a da me se zbog toga najvulgarnije ne napada!

R.-evi »zaključci« su u protivnosti s pasusima iz mog teksta što ih on sam citira. Oni jasno pokazuju da barem službeno pravaško vodstvo nije do kraja priznalo srpsko ime nego je samo otvorilo put prema tom priznanju i suradnji sa Srbima. No R. ne želi vidjeti ni nove tendencije. On, naime, ne zna što pojam hrvatski »politički narod« znači. Kaže da M. Gros daje »izuzetan, progresivan, značaj priznanju srpskog imena od strane starčevićanskih pravaša, a ne zaustavlja se radi objašnjenja dometa daljeg nepriznavanja srpskog »političkog naroda«. Odmah zatim mi predbacuju da ne idem do kraja jer se ne osvrćem »na značenje negiranja prava na posebnost političkog naroda u praksi« i ne pokazujem kako su pravaši »različitim tezama i antitezama« težili »ka istoj dominaciji«, tj. nad Srbima.

Pojam »politički narod« potječe iz hrvatske državnopravne tradicije a označava nosioce hrvatske državnosti. Kad bi, dakle, pravaši priznali srpski »politički narod«, dali bi pravo srpskom narodu da na teritoriju Hrvatske osnuje svoju posebnu državu ili da dio tog teritorija priključi Srbiji. Nije riječ, dakle, o priznavanju srpskoga »političkog naroda« nego srpske nacije. Različiti su uvjeti uzrokovali da se tradicionalni povijesni pojam hrvatski »politički narod« tvrdokorno održavao i kod pravaša i kod svih jugoslavenski orijentiranih hrvat-

skih stranačkih grupa u 19. stoljeću ali im sadržaj nije bio isti. Pravaška negacija srpske nacije potjecala je upravo odatle što se pojam hrvatski »politički narod« poistovećivao s hrvatskom nacijom do osamdesetih godina, kad se počela otvarati mogućnost interpretacije da su Srbi u »genetičkom« ili »etničkom« smislu, tj. kao nacija, zajedno s Hrvatima nosioci hrvatske državnosti, po tadašnjem rječniku, da su hrvatski »politički narod«. Takvo je bilo shvaćanje toga pojma i kod jugoslavenski orijentiranih hrvatskih stranaka u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. One su, naime, smatrale da su Hrvati i Srbi nosioci hrvatske državnosti i da bi trebalo da se zajedno bore za oživotvorenje što šire autonomije. Može se, dakle, raspravljati o tome da pojam »politički narod« nije bio nimalo sretan sa stajališta srpsko-hrvatske sloge, ali se ne mogu osuđivati ni pravaši ni ostale hrvatske stranke što nisu priznavale srpski »politički narod« na području Hrvatske. Ne valja, dakle, nipošto zamijeniti pojmove srpski narod i srpski »politički narod«. Nadam se da se nisam prevarila ako kažem da R. doista ne zna što znači pojam »politički narod«.

Pitanje je sada zašto ta silna srdžba što sam ustanovila tendencije prema priznavanju srpskog imena i nacije u pravaštvu u vrijeme kad ono potiče široki nacionalni pokret, tendencije koje R. ne može ni u kom slučaju pobiti jer su ostavile jasna traga čak i u *Zastavi* i *Odjeku*? Odgovor je jasan! Treba, naime, pred čitaocima, koji u pretežnoj većini nisu imali »Povijest« u rukama, prikriti da se u knjizi vidi kako iz pravaštva u različitim varijantama proizlaze struje koje s jedne strane teku prema neposrednoj suradnji sa Srbima ili barem ostavljaju otvorenom takvu mogućnost, a s druge prema sustavnom protusrpskom stavu frankovaca i klerikalaca. R. mora tako postupiti jer inače ne bi mogao opravdati svoj zahtjev da se pravaški pokret osamdesetih godina interpretira isključivo kao prethodnica Frankove stranke. U »Povijesti« je, naime, frankovština prikazana kao suprotnost prvobitnom pravaštvu. Po svom običaju, što sam već ilustrirala, R. prije svega, zamagljuje činjenice istrgnutim citatima. Čitalac mora dobiti dojam da je središnji problem Starčevićeva osoba, tj. kako je i zašto je pristao uz Franka, a ne smije saznati apsolutno ništa o mojoj interpretaciji suštinskih, novih obilježja Frankove stranke. Iako nas, svakako, zanima je li Starčević svjesno pristao uz Frankov novi smjer ili zbog bolesti nije pravo shvatio što je posrijedi, njegova osoba ni u kom slučaju nije odlučna za pitanje razlikuje li se frankovština bitno od prvobitnog pravaštva ili ne. Pravu istinu u vezi sa Starčevićem nije moguće utvrditi zbog proturječnih izvjava protivničkih struja »domovinaša« i frankovaca poslije raskola Stranke prava. Nagađala sam da je ipak bila posrijedi bolest, inače Ante Starčević ne bi u svojim posljednjim izjavama zastupao svoje stare stavove potpuno suprotne Frankovima. Razumije se da R. želi što više povezati Franka i Starčevića. On kaže da devedesetih godina Starčević još nije bio tako star (iako na drugom mjestu dopušta »biološku« komponentu). Molila bih R.-a da prije nego što ponovi kako su moja nagađanja o Starčevićevoj senilnosti proizvoljna, barem pogleda njegovu fotografiju iz god. 1894. (u Horvatovu: Starčeviću). Nakon što je iz teksta istrгнуo one citate u kojima se spominje sam Starčević, R. me pokušava izvrgnuti ruglu uvjeravajući čitaoca da tvrdim kako je »Čista« stranka prava bila suprotnost pravoj Stranci prava a da toga nisu bili svjesni ni Starčević ni većina njegovih pristaša koji su se svi dali zavesti od Franka. To je tako glupo, drži R., da se na to ne bi trebalo ni obazirati da se ne radi o autoru s ozbiljnim prilozima historijskoj nauci! Zaokupljen željom da me što više ocrni, R. je opet »zaboravio« mnogo toga. Ne želi primijetiti da citirani

tekst objašnjava kako je Frank s idolom Starčevićem kao štitom, uspio pridobiti većinu pravaša »iz malogradanskih redova« a ne većinu pravaša uopće, kako mi podmeće. Frank je, dakle, uspio okupiti one stranačke pristae za koje je jedino bilo važno gdje se nalazi njihov ideal — Starčević. Gdje je bio on, tamo je bila »čista« Stranka prava. Da bi izazvao dojam kako ozbiljno tvrdim da je Frank napravio budale iz gotovo svih starčevićanaca, a da to oni nisu ni primijetili, prešutio je da je Frank ušao u Stranku prava tek god. 1890. i da je naišao na otpor, da se pravaški prvaci nisu dali zavesti od njega jer su se Franku i Starčeviću, pri istupu iz Stranke prava, pridružili jedino Mile Starčević i Eugen Kumičić, dok su svi ostali pravaški zastupnici ostali u »matici« Stranke prava. »Zaboravio« je spomenuti da su Franku pružili otpor i dalmatinski i istarski pravaši. Prešutio je cijeli kompleks problema i događaja prije i poslije raskola Stranke prava. Iz razmjerno opsežnog teksta R. je istrgnuo svega nekoliko redaka i s njima žonglira tako da čitalac ne primjećuje da osim Frankove postoje i druge pravaške struje koje su joj neprijateljske. »Neosnovanost« mojih objašnjenja R. želi utvrditi »na osnovu nekoliko reljefnije izdvojenih fakata« iz moga vlastitog teksta. Drago mi je da je na tom mjestu tako jasno pokazao da se njegova »materijalistička dijalektika« temelji na »izdvojenim faktima« a ne na pažljivom proučavanju cjeline problema i na informacijama iz literature koje bi mu dopustile da kontrolira moje navode. Nimalo se ne čudim što želi uvjeriti čitaoca da ne dajem argumente za svoje izlaganje »a time ni mogućnost za precizniju protivargumentaciju«. To se on usuđuje tvrditi iako sam napisala opširnu raspravu »Geneza Frankove stranke« (Historijski zbornik XVII, 1964, 1—83) na temelju koje je taj problem obrađen u »Povijesti«. Tim on zapravo opravdava što mi se mora pod svaku cijenu suprotstaviti a nema čime, kako će čitalac sam vidjeti iz citiranih pasusa koji slijede. Nastojeći da stvori dojam kako sam postanak Frankove stranke prikazala kao »neki nepojmljivi gest« on, isključivo na temelju mog teksta što ga je prikazivao potpuno smušenim, izvodi svoje »dedukcije«. Starčević se povjerio Franku, kaže R., ne zato što je izgubio moć »razaznavanja« nego zato što je imao razloga za to. Na žalost, R. ne kaže koji su to razlozi. Saznajemo samo da se Starčević sprema napustiti Stranku »pri punoj svesti, povinujući se zakonima prirode«. On, dakle, svjesno predaje stranku Franku računajući sa svojom blizom smrću. Stranka prava »prilagođena novim, savremenijim, demokratskijim, zahtevima vremena, kako bi je hteli videti njeni poklonici ili čak istorici (ne znam koji je to istorik tvrdio da je Frankova stranka demokratskija od stare pravaške), mogla je da doživi samo što je i doživjela pod rukovodstvom reformatora. (Ne znam zašto se mi povjesničari mučimo s istraživanjima političkih stranaka kada one mogu doživjeti samo ono što su doživjele! To treba konstatirati a čemu istraživati zbog čega su doživjele određene promjene! Nije jasno na koje to reformatore R. misli.) Paktiranje sa snažnijim, za nove prilike novostvorenim strankama i stapanje s njima (Koje su to nove stranke? Tko s kime paktira?), nestajanje i konačni nestanak, ranije ili kasnije«. (Ne razumijem ništa! Tko to sada nestaje?). Ne znam može li čitalac iz tih »zaključaka« razabrati što je R. uopće htio reći. U tom stilu on nastavlja dalje. Starčević je htio da njegova stranka nadživi sve (!) i »odlučio se za novi, svoj, poslednji, ekstremni pokušaj«. Ne znam, doduše, kakvi su bili Starčevićevi prijašnji pokušaji, no iz te bi se formulacije moglo zaključiti da je R. »otkrio« kako je Starčević u vrijeme nastanka Frankove stranke usmjeravao događaje. To je doista zanimljivo! Izvori doduše daju proturječne podatke o Starčeviću

odnosu prema Franku, ali u jednome nema sumnje. Starčević je utjecaj na stranački razvoj u početku devedesetih godina progresivno slabio. Nakon pogrda što sam ih morala primiti, jer držim da se pravaštvo suštinski razlikuje od frankovštine, očekivala sam da će R. zaključiti kako je Starčević bio jedno-dušan s Frankom. No R. sam sebi skače u usta i kaže da se Starčević ipak ograđivao od nekih Frankovih misli i akcija (Starčević se nikada javno nije ograđio od Franka) i da je čak sa »zebnjom« pratio kombinacije kojima će biti »pročerdan kapital koji je Stranka sa znamenjem njegova imena stekla u javnosti«. Dakle Starčević je znao što je frankovština ali se ipak pridružio Franku i time mu pomogao da »pročerda kapital« pravaštva. Mislim da je nakon svojih potpuno »nejasnih« objašnjenja R. sada do kraja »protumačio« Starčeviću ulogu na temelju svojih »marksističkih principa«. Ove »dedukcije« R. završava efektnom frazom, kakvih su »marginalije« pune, a citiram je da čitalac što bolje vidi čime se on suprotstavlja rezultatima svojih istraživanja. On, dakle, kaže: »Napredovalo' se onako kako se obično 'napreduje' sa strankom ovoga obeležja u ovakvom vremenu!« Pri tom on, dakako, nije nigdje rekao kakva je to stranka, kakvo je to vrijeme i kakav je to napredak.

Naposlijetku R. blagonaklono priznaje Anti Starčeviću i Stranci prava »velika nacionalno-oslobodilačka stremjenja, nadahnuća i dostignuća« ali uz to zahtijeva da »i ova krupna figura i velika stranka u hrvatskoj istoriji budu proučene i ocenjene kao sve druge istorijske ličnosti, organizacije i ustanove, po istim merilima, na bazi naučno utvrđenih činjenica i premisa«. Čim se, dakle, radi o pravaštvu, i u Banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, i o Starčeviću, onda M. Gross napušta »pozicije istorijskog kritičizma, da ne upotrebimo krupnije izraze materijalističke dijalektike . . .« Molim čitaoca da se ne smije. Točno sam citirala.

Na kraju moram ipak reći u čemu je suština moje interpretacije o suprotnosti prvobitne pravaške ideje i frankovačke struje. Osnovno je načelo Ante Starčevića da je Hrvatska samostalna država koja se ne nalazi u okviru Habsburške Monarhije. S Austrijom i Ugarskom veže je samo personalna unija. Tek osamdesetih godina pravaštvo dobiva oblik širokoga nacionalnog pokreta koji upravo izrasta na otporu protiv Habsburške Monarhije. (Čak i R. prihvaća moju interpretaciju veleizdajničkog značaja Stranke prava u to vrijeme ali ne razumije da je to upravo uvjet za promjenu stava prema Srbima.) Otpor i borba za samostalnost i državnost rađaju želju za suradnjom sa Srbima protiv Habsburške Monarhije. Pravaški je pokret izvršio veliki zadatak u širenju nacionalne svijesti ali su novi odnosi među velikim silama, promijenjene prilike u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj te nova društvena struktura, zahtijevali i nove sadržaje. Nakon faze širokoga nacionalnog pokreta pravaštvo se u Banskoj Hrvatskoj počinje konstituirati kao umjerena opozicija koja nastoji postići što širu državnost u okviru Habsburške Monarhije a ne više van nje. Tako dolazi i do zajedničkog programa Stranke prava i Strossmayerove Neodvisne narodne stranke god. 1894. koji zahtijeva trijalističko rješenje hrvatskog pitanja. Prema tome, uz neke izuzetke, pravaško vodstvo u tom času napušta osnovnu ideju Ante Starčevića. Određene pravaške struje u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji vezuju se, pa čak i fuzioniraju, s jugoslavenski orijentiranim strankama i surađuju sa srpskim strankama, čuvajući uz to pravašku tradiciju (npr. Stranka prava se fuzionira sa Strossmayerovom Neodvisnom narodnom strankom pod imenom Hrvatska stranka prava koja ulazi u Hrvatsko-srpsku koaliciju. Dalmatinska stranka prava i Narodna hrvatska stranka fuzioniraju se u Hrvatsku

stranku koja također ima jugoslavensku orijentaciju). No Frankova stranka ide drugim putem. Ono što je osnovno, a što se dobro vidi već pri njenoj genezi na početku devedesetih godina, to je pravac prema bezuvjetnom vezivanju hrvatske politike uz službene faktore Monarhije, u početku uz dualističke a kasnije, uglavnom, uz velikaustrijski krug oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Posljedica je, uz ostalo, sustavna protusrpska politika. Starčeviću ideju o suverenom hrvatskom narodu, kao kralju ravnopravnom faktoru, koji treba da ostvari svoje historijsko državno pravo na samostalnu hrvatsku državu, Frank pretvara ne samo u ideju o bezuvjetnom rješenju hrvatskog pitanja u okviru Monarhije nego i u bezuvjetnu ovisnost hrvatske državnosti od interesa dinastije i državne politike Monarhije. Umjesto suverenoga hrvatskog naroda pojavljuje se čedni molitelj koji će primiti elemente hrvatske državnosti na »tanjuru« kao poklon dinastije, i to samo u onoj mjeri u kojoj dopuštaju interesi same dinastije i Monarhije kao velike sile. U tome je suštinska suprotnost između pravaštva i frankovštine. Zato uz Frankovu struju uvijek postoje druge pravaške grupe, zato se i sama frankovačka struja često cijepa, a od nje se odvajaju pravaške grupe koje žele »povratak« Anti Starčeviću, što u praksi znači da odustaju od bezuvjetnog rješenja hrvatskog pitanja u Monarhiji i da imaju pred očima i ostvarenje svojih želja van okvira Monarhije.

R., dakako, nikada ne vidi problem u cjelini nego samo pojedine njegove dijelove kojima traži zamjerke. Od pojedinog stabla ne vidi šume. Kao kritičar sa znanstvenim pretenzijama morao je reći čitaocu da se u toj knjizi prvi put prikazuje pravaštvo u svoj svojoj širini i u svojim različitim varijantama. Mogao je prigovoriti mojoj interpretaciji i, eventualno, mjestimično nedovoljno jasnom predočavanju problema ali nije smio istrgnuti jedinu Frankovu struju, i to samo njen početak, pa i tu iskrivljeno prikazati moje stavove i namjerno stvarati kod čitalaca dojam da pravaštvo svršava isključivo u frankovštini.

Moji grijesi protiv »materijalističke dijalektike« i moja »tendenciozna doslednost« (kod mene, naime, uvijek ima i »nečega drugog«, tj. zlonamjernog), moja gradnja koncepcija na stavovima prijašnjih neozbiljnih autora, dolaze do izražaja i u obradi pojave pravaških ideja u Dalmaciji. Tu sam istakla, kaže on, temeljite razlike sa pravaštvom u Banskoj Hrvatskoj a navela sam samo površinske razlike. Razumije se da se nas dvoje ne možemo složiti u tome što je bitno i nebitno. Za mene je važno to što pravaška ideja u Dalmaciji nije imala onu fazu koju je imala u isto vrijeme u Banskoj Hrvatskoj, tj. težnju za rješenjem hrvatskog pitanja van okvira Monarhije. R. silno negoduje što sam tobože pretvorila Mihovila Pavlinovića u pravaša i producira se pred čitaocem »dokazujući« mi citatima iz Pavlinovićeve brošure »Hrvatski razmišljaji« moje, blago rečeno, »nerazumevanje«. Kritičar ostaje dosljedan do kraja. On zna operirati samo sa istrgnutim citatima a ne može pratiti probleme u njihovu razvoju. Dakako da nisam prikazala Pavlinovića kao pravaša ali sam držala da se u okviru njegovih ideja javljaju koncepcije koje postaju podloga klerikalnog pravaštva a imaju svoje značenje i u djelatnosti Jurja Biankinija, nakon njegova istupa iz Narodne hrvatske stranke i pristupa Stranci prava. Predodžba o zidu između »narodnjaka« i »pravaša« ne dopušta R.-u da vidi ono što sam u »Povijesti« prilično opširno prikazala. Neke pravaške struje u Dalmaciji izlaze iz »narodnjaštva« i opet se s njime spajaju. Nije, dakle, nikakva proturječnost u tome što je Pavlinović kao »narodnjak« formulirao neke ideje

koje preuzimaju pravaši. Citatima protiv Starčevića iz Pavlinovićevih »Hrvatskih razmišljanja« R. želi žigosati moju interpretaciju u kojoj sam Pavlinovića tobože proglasila pukim pravašem. Međutim, Pavlinovićeve mržnja protiv Starčevića (o kojoj sam i sama pisala) ne dokazuje apsolutno ništa u vezi s pitanjem je li Pavlinović utjecao na razvoj pravaških ideja u Dalmaciji ili nije. Istakla sam, naime, na samom početku, ono što je R. nazvao »površinskim razlikama«, da osnovni elementi Starčevićeve ideje uopće nisu bili prisutni u Dalmaciji pa nimalo ne začuđuje što je Pavlinović pod pravaštvom shvaćao sasvim nešto drugo nego Starčević. Isto tako nije nikakvi argument da don Ivo Prodan, kao prvi ideolog pravaštva, nije gradio ni na kakvim Pavlinovićevim stavovima jer su se njih dvojica — posvadili! R. bi mogao pobiti moju interpretaciju samo analizom Prodanovih i Pavlinovićevih ideja koja bi pokazala da se one temeljito razlikuju a isto tako i analizom Prodanovih i Starčevićevih ideja koja bi pokazala da su iste. Jesam li u pravu pokazat će istraživanja o dalmatinskom pravaštvu koja su u toku. Svakako, doista je jeftino ratovati protiv rezultata analize tih ideja istrgnutim citatima i insinujacijama.

Konac djelo krasi — pa me R. na kraju proglašava sljedbenicom autorâ »konzervativnog smjera«. U okvir njegova sustava predodžbi ulazi, razumije se, i ona o klerikalizmu kao suštinskom obilježju hrvatskoga nacionalnog pokreta. Zato mi zamjerava što sam ustanovila da se klerikalizam pojavljuje tek »krajem XIX veka. Znači sve što se ranije činilo pod dejstvom svećenstva katoličke crkve, uključujući i oca *klerikalnog pravaštva* (pod R.) Pavlinovića, ostaje izvan kruga klerikalizma!« Prije svega, govorila sam o pojavi »nove političke struje« — klerikalizma na početku devedesetih godina, i to u Banskoj Hrvatskoj a ne i u Dalmaciji. Prema tome, spominjanje Pavlinovića i opet je jedno od mnogobrojnih izvrtanja. R. osuđuje moju definiciju klerikalizma koja, kao svaka definicija, ne može obuhvatiti svaki pojedini slučaj. No zašto on svoju tezu poistovjećavanja uloge katoličkog svećenstva u hrvatskom nacionalnom pokretu i klerikalizma ne obrazlaže? Zašto ne dokaže da se značaj uloge dijela katoličkog svećenstva u hrvatskoj politici nije promijenio uoči prvoga svjetskog rata i da ne postoji fenomen evropskih razmjera u vezi s ulogom katoličke hijerarhije nakon prvoga vatikanskog koncila? Ako je, dakle, uloga katoličkog svećenstva uvijek ista, zašto R. ostaje na pukim, početnim tvrdnjama i ne pokaže da su Strossmayer i Rački klerikalci i koje su to »klerikalne« stranke postojale prije početka 20. stoljeća?

Na kraju slijedi još nekoliko osuda mojih »preterivanja po šablonama, shemama i etiketama« i mojih »frazoloških« argumenata. Za mene je doista velik udarac što me vlasnik skladišta »krupnih izraza materijalističke dijalektike« proglašava »frazeologom«!

Naposlijetku treba reći zašto R. gađa »Povijest« svojim »klasnoborbenim tezama i antitezama.« Kad se pripremao »Pregled istorije jugoslovenskih naroda« II (Beograd 1965) redakcija je zamolila J. Šidaka i mene da pogledamo tekst A. Radenića iz hrvatske povijesti. Morali smo odgovoriti da je to na brzinu sročeni materijal koji vrvi pogreškama i ne može se dotjerati. Tada me redakcija zamolila da napišem tekst. Našla sam se u nezgodnom položaju između pozlijeđenog kolege i potrebe da se u priručniku, što će ga upotrebljavati, prije svega, nastavnici povijesti u Srbiji, nađe ipak kakva-takva solidna informacija o osnovnim problemima hrvatske povijesti. Stoga sam napisala taj tekst. Naša je knjiga očito dobro došla R.-u da udovolji svojoj osobnoj osvjeti.

Radenićeva osveta ne bi bila efektivna da je cijelu »Povijest« proglasio lošom i bezvrijednom. Tada bi, naime, mnogi čitaoci ipak pomislili da kritičar nije objektivn. Osveta postizava svoj cilj ako uspije da u čitalaca izazove dojam da su pisci »Povijesti« hrvatski šovinisti. Tom dojmu ništa ne smeta što R. ističe da ima i »pozitivnih odlika« u prikazu »delikatnih« problema. Željeni utisak pripremio je već samim oblikom »marginalija«, tj. isticanjem nekih pitanja a prešućivanjem cjeline knjige. Pa i kad ne bi bila riječ o osveti, kad bi kritičar objektivno prikazao što u knjizi doista piše, svako isticanje samo nekih malo-brojnih problema ostavlja pogrešan dojam. Pogotovu pokušaj sinteze zahtijeva cjelovitu recenziju. »Marginalije« su, prema tome, posljedica autorovih ličnih raspoloženja i predodžbi koje se »u nekim sredinama još preživljavaju«.

Desilo se, dakle, da me jedna »sredina« proglašava »tendenciozno dosljednom« u uljepšavanju povijesti hrvatskog naroda a »malicioznom« u prikazu povijesti srpskog naroda u Hrvatskoj dok druga »sredina«, doduše uglavnom prešućuje postojanje »Povijesti«, ali me zato ocjenjuje kao »negatora« hrvatske povijesti a kozmetičara srpske prošlosti.

Mogla bih se ponositi zajedno s vojskom intelektualaca-stvaralaca — kojima su se podmetale oprečne, nespojive tendencije — da sam na pravu putu. Na žalost, osjećam samo gorčinu i strah za mlade povjesničare.